

KUR'AN'DA "LÂ TEKÛNÛ KELLEZÎNE/ MİN..." İFADESİ ÇERÇEVESİNDE KENDİLERİ GİBİ OLUNMAMASI EMREDİLEN GRUPLAR

PEOPLE WHO ARE ORDERED NOT TO
BE ENGAGED IN THE SAME BEHAVIORS
AS THEM WITHIN THE FRAMEWORK
OF THE STATEMENT "LĀ TAKÛNÛ
KALLADHĪNĀ/MĪN..." IN THE QUR'ĀN

Geliş Tarihi: 25.05.2023 Kabul Tarihi: 19.09.2023

✉ ZÜLFİKAR DURMUŞ

PROF. DR.
NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
orcid.org/0000-0003-4255-0820
zulfikardurmus@nevsehir.edu.tr
Yazar Katkı Oranı: %50

✉ HAWA ÖZATA

DR. ÖĞR. ÜYESİ
NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
orcid.org/0000-0001-8934-9230
hozata@nevsehir.edu.tr
Yazar Katkı Oranı: %50

ÖZ

Kur'an, inananlara dinî ve ahlâkî sorumluluklarının iletiildiği ilâhî kelâmdır. Kur'an'da Müslümanların ahlâkî, fikrî ve siyasî kimliklerini oluşturan ifadeler görmek mümkündür. Bu çalışmada "Lâ tekûnû kellezîne/min..." kalıp ifadesi eşliğinde beyan edilen ve müminlerin kendileri gibi olunmaması yönünde uyarıldığı zümreler ve onların davranış şekilleri üzerinde durulmaktadır. Kur'an'da dokuz farklı âyette dokuz farklı davranış şekli olarak zikredilen bu durumların tespit edilmesi, Kur'an'ın muhatabından istediği ahlâkî ölçütlerin belirlenmesi için önemli olmaktadır. Nitekim Kur'an mümin bireyin nasıl davranması gerektiğini zikrederken nasıl davranmaması gerektiğini de beyan etmektedir. Bu makalede Kur'an'da "Lâ tekûnû kellezîne/min..." ifadesinin geçtiği âyetler üzerinden ilgili davranışlar ve bu davranışları gösteren kişiler tetkik edilerek Kur'an bütünlüğü içerisinde aktarılmaya çalışılmıştır. İlgili âyetlerin metin içi ve dışı bağlamlarından da yola çıkarak bu tür olumsuz davranışlardan uzak durulması yönünde bireye sunulan alternatifler de zikredilmiştir. Zira Kur'an salt bu olumsuz davranışları zikretmemekte aynı zamanda müminlere bu duruma düşmemeleri için reçeteler de sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Ahlâk, Mümin, Lâ tekûnû kellezîne/min.

ABSTRACT

The Qur'an is a divine revelation that sets forth the religious and moral obligations of believers. Commandments and prohibitions concerning morality are given to people along with faith in order to develop a believer's conscience. This study focuses on the groups and their patterns of behaviour that are declared with the phrase "La takunu kalladhina/min..." and about which believers are warned not to be like them. The Qur'an mentions nine different types of behavior in nine different verses; identifying these conditions is crucial to understanding the moral standards the Qur'an expects of its addressees. In fact, the Qur'an not only describes the proper conduct for a believer, but also the improper conduct. The relevant behaviors and the individuals who possess them have been attempted to be presented within the integrity of the Qur'an through the verses in which the phrase "La takunu kalladhina/min..." is mentioned. On the basis of the settings of the relevant verses within and outside of the text, alternatives provided to the individual to avoid such bad habits are also given. This is due to the fact that the Qur'an not only describes these undesirable behaviours but also provides guidance for believers on how to stay away from them.

Keywords: Tafsir, the Qur'an, Morality, Believer, La takunu kalladhina/min.

SUMMARY

The Qur'an offers a sequence of divine warnings for those who sincerely believe in Allah to avoid becoming like polytheists, disbelievers, hypocrites, and the People of the Book, among others.

The phrase "O you who believe!" appears in numerous verses of the Qur'an as a stylistic component. Its goal is to raise consciousness by raising the attention of believers, sometimes with directives and sometimes with prohibitions. The Almighty Allah's warnings to believers to pay attention to their words and acts by observing who they are like or not are highly crucial in order to live a more meaningful and conscious life.

The Qur'an requires believers, its addressees, to be individuals of good character, honest, and truthful, as well as to avoid and not be like people and groups who deserve Allah's wrath for numerous undesirable activities. Thus, Allah teaches believers to be more sensitive and to live more meaningful lives. In other words, the Almighty Allah, Who is immensely kind to believers, wishes to maintain the "believing mind" free of any negative attitudes and behaviors.

In this study, we will emphasize the people who deserve Allah's wrath, as well as their attitudes and acts that attract Allah's wrath, which believers are urged not to imitate. For this purpose, we will analyze such groups that believers are warned of by considering the Qur'anic passages that contain the phrases "do not be like such and such people! /La takunu kalladhina/min ..."

Rather than defining who is intended by the warning "do not be like such and such people!", it is more necessary to determine which actions are stated within these warnings and which should be avoided in order to raise awareness in the believer. Since Allah criticizes these people, believers should not engage in immoral talk, attitude, or action, whether by these people the intention is Jews, Christians, hypocrites, or polytheists. As a result, these immoral attitudes and behaviors will be highlighted. In the Qur'an, there are also warnings directed to the Prophet, such as "La takun/takunanna". In these passages, like in the verses addressed to believers, the Prophet is warned not to associate with people and groups whose behavior is not acceptable.

Given the limitations of the research, these verses, whose words directly address the Prophet, are not explored in this study.

Aside from that, nine verses bearing the phrase "La takunu kalladhina/min ..." are evaluated in the sequence of the Book and by stressing the avoidable actions.

There is a religious admonition in the first verse of the relevant expression not to be like the Jews and Christians, who are split and divided into diverse factions regarding Allah's instructions and prohibitions. The undesirable behavior of hypocrites who reject the Prophet's prophethood is mentioned in the second verse because they do not trust in divine intent and try to explain events with visible grounds. In the third verse, there is a warning not to be like people who do not attentively consider and focus on what they hear.

The caution in the fourth verse, containing the phrase "La takunu kalladhina/min ...", commands not to be like the polytheists who act spoilt and arrogant in relation to the meaning they ascribe to worldly life. Because for people who act in this manner, life is restricted to the world, and all interests are contained within this limit.

The fifth warning is not to be like the person who makes a promise and then breaks it, as the woman who tried to break her rope after spinning it vigorously. The negative behavior indicated in the sixth verse is that a person does not keep his devotion to the belief of tawhid penned in his essence while forming it, but instead turns away from it and slips into separation.

In the seventh verse, which bears the phrase "La takunu kalladhina/min ...", the believers are cautioned in the example of the Israelites, who tormented Moses, who was sent as a demonstration of divine mercy. The eighth verse emphasizes that believers' hearts must be filled with awe by remembering Allah and reflecting on the revealed Qur'an; otherwise, hearts would harden. The phrase "La takunu kalladhina/min ..." is also mentioned in the ninth verse as a caution not to be like those who forget Allah and so Allah makes them forget themselves. All of these warnings are presented as manifestations of Allah's mercy to His believing servants, and believers are advised to avoid such behaviors, as well as the fate of those who demonstrated such attitudes and a prescription on how to avoid them.

GİRİŞ

Kur'an'da Müslümanların ahlâkî, fikrî ve siyasî kimliklerini oluşturan ifadeler görmek mümkündür. Bunlardan birisi de “Lâ tekûnû kellezîne/min...” ifadesiyle başlayan âyetlerdir. Bu tür âyetlerde Müslümanların kimlere benzememeleri gerektiği anlatılmaktadır. Bu yönüyle âyetlerdeki kimlik inşasında olumlu/icâbî üslûbun dışında olumsuz/selbî bir üslûbun da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Buna göre “şöyle olun” ifadesi yerine “şunlar gibi olmayın” denmiştir. Bu kimlik, Müslümanın çevresinde bulunan kâfir, münafık, Ehl-i kitap mensuplarından farklı olması gerektiği üzerine kuruludur. Bundan dolayı Kur'an'da bu farklılığın itikadî boyutuna dikkat çekildiği gibi amelî ve sosyal boyutlarına da işaret edilmiştir.

Kur'an'ın bir üslup özelliği olarak pek çok âyette “*Ey İman edenler!*” hitabıyla kimi zaman emirler, kimi zaman da yasaklarla müminlerin dikkatleri çekilerek farkındalık oluşturulmak istenmektedir. Bu ikaz ve sakındırmalar tamamen Allah'ın müminlere yönelik bir rahmeti, inayeti olarak değerlendirilmeli ayrıca Allah'a ve âhiret gününe gerçekten iman eden müminlerin hallerine çeki düzen vermeleri; yaratıcılarına, insanlara ve çevreye karşı ilişkilerini daha sağlıklı zeminde sürdürmelerine matuf bir ikaz olarak okunmalıdır. Bu bağlamda Yüce Allah'ın, müminlerin daha anlamlı ve bilinçli bir hayat yaşamaları için kimlere benzeyip benzemediğine dikkat ederek söylem ve eylemlerine özen göstermeleri gerektiğine dair uyarıları da son derece önemlidir.

Kur'an, muhatabı olan müminlerin sağlam karakterli, dürüst ve ihlaslı bireyler olmasını talep ettiği gibi çok çeşitli olumsuz davranışları neticesinde Allah'ın gazabına müstahak olan kişi ve zümrelerden uzak durulması ve onlar gibi olunmamasını da istemektedir.

Bu çalışmada müminlerin, kendilerine benzememeleri hususunda uyarıldığı ayrıca Allah'ın gazabına müstahak olan kişi ve zümreler ve onların Allah'ın gazabını celbeden tavır ve davranışları üzerinde durulmaktadır. Bu amaç

doğrultusunda da Kur'an'da "Lâ tekûnû kellezîne/min" şeklinde zikredilen ve müminlere yönelik olarak "falan kişiler gibi olmayın!" anlamında müminlerin uyarıldığı kişi ve gruplar âyetler eşliğinde incelenmektedir.

"Onlar gibi olmayın" ikazı ile kimlerin kastedildiğinin tespitinin yanı sıra bu ifade eşliğinde beyan edilen ve sakınılması gereken davranışların neler olduğunun tespiti mümin bireyde bir farkındalık oluşturması bakımından önemlidir. Zira Allah bu kişileri eleştirdiğine göre müminlerin ister Yahudi ister münafık, isterse müşrikler kastedilmiş olsun onlar gibi bir söylem, tutum ve davranış sergilememeleri gerekmektedir. Bu nedenle çalışmada Müslümanların nasıl olmaması gerektiği üzerinde durulacak, iman ve ahlâk ilkeleri bağlamında tasvip edilmeyen davranışların neler olduğu beyan edilecektir.

Kur'an'da doğrudan Hz. Peygamber'e yönelik olarak "Lâ tekun/tekûnenne..." şeklinde ihtarlar da mevcuttur.¹ Bu âyetlerde de tıpkı müminlere hitap edilen âyetlerde olduğu gibi davranışları tasvip edilmeyen farklı kişi ve gruplara benzememesi yönünde Hz. Peygamber'e ihtar vardır. Çalışmada, -araştırma kapsamının sınırları göz önünde bulundurularak-lafzı olarak doğrudan Hz. Peygamber'e hitap edilen bu âyetler ele alınmamıştır. Bunun dışında "Lâ tekûnû kellezîne/min ..." ifadesini barındıran dokuz âyet mushaf sırasına göre ve sakınılması gereken davranışlar ön plana çıkarılarak incelenmiştir. Bu bağlamda müminlerin, kendileri gibi olmamaları yönünde uyarıldığı gruplar ve onların yanlış tavır ve davranışlarını aşağıdaki gibi sıralayabiliriz:

1. Ayrılaşma Düşen Yahudi ve Hıristiyanlar

وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ تَفَرَّقُوا وَاخْتَلَفُوا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ وَأُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ
 "(Ey Müminler!) Kendilerine onca ayet, onca ilahî ikaz gelmesine rağmen bölünen, çeşitli gruplara ayrılıp birbirlerine düşen Yahudiler ve Hıristiyanlar gibi olmayın. (Bilin ki) böylelerinin hakkı müthiş bir azaba mahkûm olmaktadır."

Kendilerine açık deliller gelmesine rağmen bölünen, çeşitli gruplara ayrılıp birbirlerine düşenler gibi olunmaması yönünde bir uyarının mevcut olduğu bu âyet Medine döneminde nazil olan Âl-i İmrân Sûresinde yer almaktadır.² Âyette Yüce Allah, müminlere hitap etmektedir. Yine âyetin yer aldığı bağlamın içeriğinde Ehl-i kitaba yönelik hitabın olması ayrılaşma düşenlerin Yahudi ve Hıristiyan olduğunu teyit etmektedir.³

"Lâ tekûnû kellezîne..." ifadesinin yer aldığı bu âyette kendilerine onca

¹ Bk. el-Bakara 2/147; Âl-i İmrân 3/60; el-En'âm 6/14, 35, 114; el-A'râf 7/205; Yûnus 10/94, 95, 105; el-Kasas 28/87; el-Kalem 68/48.

² Âl-i İmrân 3/105.

³ Âl-i İmrân 3/92-104.

âyet ve açık deliller gelmesine ve hakikati bilmelerine rağmen, Allah'ın dininde, emir ve yasakları hususunda bölünüp çeşitli gruplara ayrılan Yahudi ve Hıristiyanlar gibi olunmaması yönünde bir uyarı mevcuttur. Bu uyarı, müminlerin, onların yaptığını yapmamasını salık vermektedir. Aksi takdirde onların başına gelen büyük azabın müminlerin de başına gelebileceğini ihtar etmektedir.⁴

Ehl-i kitap dinin, *tevhid*, *tenzih* ve *âhiret* gibi en temel konularında ihtilaf etmiş ve tevhid inancından uzaklaşmıştır. Nitekim Hıristiyanlar, Hz. İsa tanrı olmadığı halde teslis inancını üreterek peygamberlerin yolu dışında yeni bir yol tutmuşlardır. Yahudilerden bazıları ise Üzeyr'in (a.s.) Allah'ın oğlu olduğunu söyleyerek ayrı bir ekol kurdular.⁵ Bunlar, hak ve hakikatte ittifakı beyan eden ve gerektiren âyetler ve delillerden sonra fırkalara bölünüp ayrılmışlardır. Yahudi ve Hıristiyanların, batıl tevillerle parçalanıp-bölündükleri ve böylece dinde ayrılığa düştükleri tarihî olarak bilinen bir husustur.⁶ Neticede her mezhep mensubu kendi mezhebinin görüşlerini savunmuş, her bir grubun başına bir din âlimi geçmiş ve kendilerinin hak, diğerlerinin ise batıl üzere olduğunu iddia etmişlerdir.⁷ Bu tutum ve davranışlarından dolayı da Allah'ın azabına düşar olmuşlardır.

Âyette Müslümanların sakınması gereken bir grup olarak Yahudi ve Hıristiyanlardan bahsedilmesi bu minvaldedir. Nitekim ilgili âyetin içinde bulunduğu âyet grubu müminlerin dinde tefrikaya ve ayrılığa düşmemeleri ve bu yönde ihtilafa düşen Yahudi ve Hıristiyanlar gibi olmalarına engel olacak tutum ve davranışlar şu şekilde sıralanmaktadır: (i) Allah'a itaatsizlikten nasıl sakınmak gerekiyorsa öyle sakınmaları, (ii) Müslüman kimliği ile can vermeleri, (iii) Toplum olarak Allah'ın uzattığı kurtuluş ipi Kur'an'a sınıksız tutunmaları, (iv) Nasip edilen birlik ve beraberlik nimetini düşünmeleri, (v) Her bir müminin insanları hep iyi ve güzel değerlere davet etmesi, insanlar arasında iyiliğin hâkim kötülüğün mahkûm olması için uğraş vermeleri.⁸

Bu tutum ve davranışların içerisinde Kur'an'ın ısrarla üzerinde durduğu ve müminlerin alametifarıkası niteliğinde olan *emir bi'ma'rûf nehiy ani'l-münker* görevi İslâm toplumunu dinamik ve ayakta tutan

⁴ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Ahmed Ferîd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003), 1/185; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân fî te'vîli âyi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992), 3/385-386.

⁵ el-Mâide 5/72-73; et-Tevbe 9/30-31.

⁶ Bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 4/652-653.

⁷ Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2005), 8/155.

⁸ Âl-i İmrân 3/102-104.

en önemli ilkelerdendir. Yahudi ve Hıristiyanlar gibi olmamak için bu dinî düsturun toplumun vazgeçilmez bir özelliği olması gerekmektedir. Öncelikle şunu belirtmeliyiz ki müminlerin dünyayı imar ve ıslah etme gibi görevleri ve ödevleri vardır. Nitekim sahâbe, birbirlerine düşman iken tevhid inancına, Hz. Peygamber'e ve bütün ilâhî vahiyelere iman edip gönülden bağlanmaları sayesinde ulaştıkları faziletlere başkalarının da ulaşması için gösterdikleri üstün gayret dolayısıyla zamanlarının en hayırlı toplumu oldular. Bir zamanlar bu değerleri benimseyen İsrâiloğulları da bu konumdaydı. Ancak, onların çoğu liderlik arzusu, kıskançlık ve dünyaya düşkünlük gibi zaaflar nedeniyle kitaplarının hükümlerini uygulamayarak Allah'a itaatten uzaklaşmışlardır. Şayet Ehl-i kitap da sahâbeyi/müminleri hayırlı ümmet yapan bu değerlere inansaydı onlar da bu vasfı hak ederdi.⁹ İtibarlı ve onurlu bir toplum olmanın yolu, bu görev ve sorumlukları yerine getirmekten geçmektedir. Kur'an'ın Müslümanları ısrarla birliğe çağırması ve ihtilafa düşmekten onları şiddetle sakındırması elbette boşuna değildir. Kur'an'ın bu ihtar ve vurgusuna dikkat etmeyen Müslümanlar da tıpkı kendilerinden önceki Yahudi ve Hıristiyanlar gibi ihtilafa düşmüş ve birçok fırkaya ayrılmıştır.

Basit dünyevî çıkarlar, menfaatler uğruna Allah'a verilen iman sözüne sadakat gösterilmeyip ahid bozulunca, müminler kendilerine verilen asıl görev ve sorumluluklarını unutmakta ve neticede Allah'ın kendisine yüklediği emanet¹⁰ bilinci zayi olmaktadır. Söz konusu bilinç zayi olunca da toplumun imarı ve ıslahı, iyiliği yaygınlaştırıp kötülüğü minimize etme görevi de kendiliğinden yok olmaktadır. Bu nedenle "insanlar arasında iyiliğin hâkim kötülüğün mahkûm olması için uğraş veren bir topluluğun olması" talebinin ne kadar önemli olduğu izahtan varestedir. Müminler parçalanınca Kur'an'ın toplumun ıslahı için ısrarla üzerinde durduğu bu konu atıl hale geleceği için toplumda her türlü ahlâksızlık yaygınlaşır. Tevhid inancından uzaklaşan insanlar kendi zulüm sistemlerini inşa ederler ki insanlık tarihi bu durumun canlı şahididir.

İşte Yüce Allah Yahudi ve Hıristiyanların -kendi yapıp-etmeleri neticesinde- tarihte yaşadığı acı ve kötü tecrübeyi müminlerin gündemine sokarak onlar gibi din ve inanç hususunda çeşitli gruplara ayrılıp birbirlerine düşmemelerini istemektedir. Âyetin son cümlesi olan "*(Bilin ki) böylelerinin hakkı müthiş bir azaba mahkûm olmaktadır*" şeklindeki uyarı ise durumun önemini göstermesi bakımından son derece calibi dikkattir.

⁹ Âl-i İmrân 3/110. Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 8/164; Şihâbüddin es-Seyyid Mahmud Âlûsî, *Rûhu'l-Me'âni* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994), 2/244; Hasan Elik-Muhammed Coşkun, *Tevhit Mesajı* (İstanbul: Fikir Yayınları 2013), 158.

¹⁰ el-Ahzâb 33/72.

2. İlahî Takdiri Görmezden Gelen Münafıklar

“يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ كَفَرُوا وَقَالُوا لِإِخْوَانِهِمْ إِذَا صَرَبُوا فِي الْأَرْضِ أَوْ كَانُوا غُرُبَىٰ لَوْ كَانُوا عِنْدَنَا مَا مَاتُوا وَمَا قُتِلُوا لِيَجْعَلَ اللَّهُ ذَلِكُمْ حَسْرَةً فِي قُلُوبِهِمْ وَاللَّهُ يُحْيِي وَيُمِيتُ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ”

“Ey Müminler! Sefere çıkan ya da savaşa katılan arkadaşları hakkında, ‘Bizim yanımızda olsalardı ne ölürler ne de öldürülürlerdi.’ diyen o ikiyüzlü inkârcılar (münafıklar) gibi olmayın. Allah bu düşünceyi onların yüreklerinde derin bir sızı ve hasret acısına dönüştürdü. Hâlbuki canı veren de Allah’tır alan da. Allah yaptığınızı her şeyi görür.”

Sefere çıkan ya da savaşa katılan arkadaşları hakkında, “Bizim yanımızda olsalardı ne ölürler ne de öldürülürlerdi” diyen münafıklar gibi olunmaması yönündeki ihtarin bulunduğu âyet de Âl-i İmrân Sûresinde yer almaktadır.¹¹ İlgili âyetin mevcut olduğu âyet grubu, hicretin üçüncü yılında vuku bulan Uhud savaşıdan sonra nazil olmuştur. Zira birçok bahane öne sürerek Uhud savaşına katılmayan münafıklar, savaşa katılan yakınlarının savaşta öldüklerini duydukça feryad etmiş ve “Bizim yanımızda olsalardı ne ölürlerdiler ne de öldürülürlerdi” diyerek insanları yoldan çıkarmaya çalışmışlardır.¹²

Âyette bu olumsuz davranışları sergileyenler münafıklar, *kâfir* olarak tasvir edilmiştir. Bu münafıklar, ölümü “şöyle olsaydı böyle olmazdı” veya “şöyle olmasaydı böyle olurdu” şeklinde birtakım görünür sebeplerle açıklamaya çalışması onların bu konuda ilâhî takdire inanmadıklarını göstermektedir. Çünkü onlar, bu tür gaybî konuları dünya hayatının içerisinde birtakım nedenlere bağlı olarak izah etmektedir. Allah tasavvuru açısından ciddi sorun teşkil ettiği için Yüce Allah, bu ikiyüzlü kimseleri *kâfir* olarak nitelemekte ve neticede müminlerin, *kâfirlere* ve münafıklara özgü bu tür inanç bozukluğuna düşmemeleri için rahmet ve merhametinin bir tecellisi olarak müminleri uyarılmaktadır. Nitekim “*Hâlbuki canı veren de Allah’tır alan da*” âyetin de zikredildiği gibi ölüm konusunda mutlak hâkimiyet sahibi Allah’tır. Yine Kur’ân’ın Allah tasavvurunu ortaya koyan “*Ölümü ve hayatı yaratan O’dur.*”¹³ ve “*Hiç kimse nerede öleceğini de bilemez.*”¹⁴ gibi âyetlerin açık beyanından da anlaşılacağı gibi bu konuda batıl inançlara, düşüncelere dalmanın hiçbir dinî-ahlâkî değeri yoktur. Zira

¹¹ Âl-i İmrân 3/156.

¹² Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib İbn ‘Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz fî tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2011), 1/530; Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, thk. Muhammed Ridvân ‘Urgusûsi-Fâdî el-Mağribî (Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2015), 6/234. Ayrıca bk. Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 9/48-50.

¹³ el-Mülk 67/2.

¹⁴ Lokmân 31/34.

Allah dışında hiçbir irade onların ölmelerini engelleyemez. Dolayısıyla “şöyle olsaydı böyle olmazdı” veya “şöyle olmasaydı böyle olurdu” türünden inanç ve düşünceler batıldır, hükümsüzdür.

Âyetin devamında zikredilen “*Allah bu düşünceyi onların yüreklerinde derin bir hasret acısına dönüştürdü*” ifadesi de yine müminlerin benzer davranışlar sergilememesi yönünde ihtar edildikleri münafık karakterli insanların çökmüş ruh hallerini, psikolojik travmalarını dile getirmektedir. Nitekim sahih bir inanca sahip olunmadığında insanlar sağa-sola zikzak çizerek sürekli bir tedirginlik hali yaşarlar. Bu da insanı oldukça rahatsız eden bir kaos halidir. Münafıkların bu halleri “*Onlar müminlerle müşrikler arasında bocalayıp dururlar. Hâliyle ne müminlere ne de müşriklere yâr olurlar*”¹⁵ âyetiyle oldukça çarpıcı bir şekilde beyan edilmektedir.

Özetle Allah’ı ve Hz. Peygamber’i şeksiz-şüphesiz tasdik eden, Hz. Peygamber’in Allah katından getirdiği hak ve hakikatleri ikrar eden müminlerin, münafıklar gibi olmamaları Allah’ın müminlerden isteğidir. Yine bu âyette münafıklar gibi olunmaması için müminlerin, Allah yolunda cihad etmeleri, sabrı kuşanmaları, Allah’ın lütfunu aramak amacıyla ilim ve ticaret gibi nedenlerle sefere çıkmaları yönünde de bir teşvik söz konusudur. Nitekim Allah yolunda şehit olmak, elde edilecek ganimetlerden ve münafıkların yaptığı gibi cihadı terk edip dünya malı toplamak için yaşamaktan daha değerli ve daha hayırlıdır. Çünkü bu uğurda ölen, rahmeti ve merhameti sonsuz rabbine kavuşacak, O’nun lütfuna ve cennetine layık ve nail olacak daha da önemlisi rızasını kazanacaktır.¹⁶

3. İşitmedikleri Hâlde, ‘İşittik’ Diyen Kimseler

وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ قَالُوا سَمِعْنَا وَهُمْ لَا يَسْمَعُونَ

“İşitmedikleri hâlde, ‘işittik’ diyenler gibi olmayın.”

“Lâ tekûnû kellezîne...” ifadesinin yer aldığı diğer bir âyette de müminlere “İşitmedikleri hâlde, ‘işittik’” diyenler gibi olmamaları yönünde bir uyarı mevcuttur. Bu âyet de hicretin ikinci yılında meydana gelen Bedir savaşının sonrasında, ganimetlerin taksimi sırasında ortaya çıkan ihtilaflar üzerine ilk âyetleri nazil olan Enfâl Sûresinde yer almaktadır.¹⁷

“Lâ tekûnû kellezîne...” ifadesinin yer aldığı âyetin bir öncesinde gelen âyette “*Ey Müminler!*” hitabıyla doğrudan müminlere seslenilmekte olup bu âyette müminlerin Allah’a ve elçisine yürekten bağlılık göstermeleri ve Hz. Peygamber’in öğüt ve tavsiyelerini işitip tasdik ettikten sonra ondan

¹⁵ en-Nisâ 4/143.

¹⁶ Âl-i İmrân 3/157-158. Taberî, *Câmi’u l-beyân*, 3/490-491; Ebü’l-Kâsım Cârullah Muhammed ez-Zemahşerî, *Tefsîru l-keşşâf*, thk. Halil Me’mûn Şeyha (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 2009), 202; Râzî, *Mefâtihu l-gayb*, 9/47.

¹⁷ el-Enfâl 8/21.

yüz çevirmemeleri istenmektedir.¹⁸ Konumuz olan âyette ise, sakınılması gereken kişilerin müşrikler, münafıklar ve Yahudiler olduğuna dair üç farklı görüş vardır.¹⁹ Ancak öne çıkan görüş müşrikler olduğu yönündedir.²⁰

Bununla birlikte “işitmedikleri halde” ile kastedilenler genel anlamda işittiklerini iyice düşünmeyen, onun hakkında tefekkür etmeyen kimselerdir. Böyleleri hiç işitmemiş ve haktan yüz çeviren kimse durumundadırlar. Yüce Allah müminlere onlar gibi olmalarını yasaklamaktadır. Buna göre âyet, mümin bir kimsenin, “işittim ve itaat ettim” demesinin; bu işitmesinin etkisi, bunları yerine getirmek suretiyle ortaya çıkmadıkça hiçbir fayda sağlamadığına dair bir delil olabilir. Eğer, kişi emirleri hakkıyla tam olarak yerine getirmez, buna karşılık yasaklara yönelip onları yaparsa, bu durum âyeti işittiği anlamına gelmez.²¹ Âyette geçen nehiy (Lâ tekûnû) ifadesi, müminleri böyle bir durumdan sakındırmaya yöneliktir. Bir başka ifadeyle bu sakındırma “emirlere ve yasaklara uymadan, salt işittik diyen o kâfirler ve münafıklar gibi olmayın” anlamındadır. Çünkü onlar, dinlediklerini tasdik etmeyen ve onları hakkıyla anlamaya çalışmayan ve neticede hiç işitmemiş veya dinlememiş kimselerdir.²² Allah’ın istekleri ve yasakları karşısında mümince tavır ise şudur: “İşittik ve hemen itaat edeceğiz.”²³ Zira iman, kuru bir söylemden ibaret olmayıp “hemen şimdi” hayata geçirilmesi gereken bir ahittir.

Âyette onların neyi dinledikleri/duydukları açık olmamakla beraber surenin başından bu âyete kadar söz cihad hakkında olduğu için, bu âyetten maksadın ve dolayısıyla da işitilen ve davet edilen şeyin “peygamberin cihad çağırısı” olduğunu söyleyebiliriz.²⁴ Daha sonra gelen âyette ise bu işitmenin gereğini hakkıyla yerine getirmeyen, hakikate karşı sağır ve dilsiz kesilip akliselikle düşünmeyen bu kimseler Allah katında canlı mahlûkatın en kötüsü/hayırsızı olarak nitelendirilmiştir.²⁵

Neticede ilgili âyette geçen bu uyarı bağlamında müminlerin Allah’a ve Resûlü’ne itaat etmeleri; savaşa çağırıldığında cepheye koşmaları, emir ve yasaklarına asla muhalefet etmemesi; Kur’an’ı okuduktan, dinledikten

¹⁸ el-Enfâl 8/20.

¹⁹ Cemâlüddîn Ebü’l-Ferec İbnü’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr fi ‘ilmi’l-tefsîr*, thk. Ahmed Şemsuddîn (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2009), 3/256.

²⁰ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 6/209.

²¹ Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, thk. Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türkî (Dımaşk: Dâru’l-Risâleti’l-‘Âlemiyye, 2013), 9/482.

²² Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü’l-‘âkli’s-selîm ilâ mezâya’l-Kitâbi’l-Kerîm*, thk. ‘Abdulkâdir Ahmed ‘Atâ’ (Riyad: Mektebetu’r-Riyâdi’l-Hadîse, ts.), 2/479.

²³ el-Bakara 2/285.

²⁴ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 15/121.

²⁵ el-Enfâl 8/22.

ve hükümlerini öğrendikten sonra, ondan yüz çevirmemesi; Kur'an'ın emirlerini dinlemedikleri, anlamadıkları halde "dinledik" diyenler gibi olmaması gerektiği vurgulanmaktadır.²⁶

4. Müminleri Allah Yolundan Alkoymak İçin Yurtlarından Kibir ve Gururla Çıkanlar

وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ بَطْرًا وَرِئَاءَ النَّاسِ وَيَصُدُّونَ عَنِ سَبِيلِ اللَّهِ وَاللَّهُ بِمَا يَعْمَلُونَ مُحِيطٌ

"(Ey Müminler!) Gurur-kibir içinde çalım satarak, halka gösteriş yaparak yurtlarından (Mekke'den) çıkıp Bedir'e gelen, insanları Allah yolundan engelleyen müşrikler gibi davranmayın. Allah onların yapıp ettikleri her şeyi bilmektedir."

Benzer bir davranışın müminler tarafından yapılmaması yönünde ihtarin yer aldığı diğer bir âyet yine Enfâl Sûresinde yer almaktadır.²⁷

Ebû Cehil'in de içerisinde yer aldığı Kureyş müşrikleri, Bedir savaşında, müminlerle savaşmak için şımarık bir şekilde/bataran yola çıkmıştı. Müşriklerden bazıları "Şamdan gelen kervan, Müslümanların saldırısına uğramadan sağ selim Mekke'ye ulaştı artık geri dönelim." demişti. Ebû Cehil ise bu teklife şöyle karşılık vermiştir: "Vallahi Bedir'e gidip orada içki içip, develeri keserek yemedikçe, cariyeleri oynatıp eğlenmedikçe, Arapların, bizim bu halimizi duyarak bizden çekinmeye devam etmelerini sağlamadıkça geri dönmeyeceğiz". Enfâl Sûresinde yer alan ilgili âyet doğrudan müşriklerin bu şımarık tavırlarına işaret etmektedir.²⁸

Âyette müşriklerin iki gayri ahlâkî tutum ve davranışına dikkat çekilmektedir. Birincisi, kibir ve gurur içinde halka gösteriş yaparak yurtları Mekke'den çıkıp Bedir'e gelmeleri -ki bu geliş meşru müdafaa haklarını savunmak değildir-; ikincisi ise "Rabbimiz Allah'tır" diyen insanları Allah yolundan engellemeye çalışmalarıdır.

Müşriklerin böyle şımarık ve kibirli davranmaları doğrudan onların dünya hayatına yükledikleri anlam ile ilişkilidir; çünkü onlar için hayat sadece dünya ile sınırlıdır, tüm menfaatler de bu sınır dâhilindedir. Onlar, Yüce Allah gibi aşkın bir varlığa karşı kendilerini ahlâkî bir sorumluluk içerisinde görmemektedir. Aslında müşriklerin karakteristik özelliklerinden olan kibir ve şımarıklık insanın kendisini ilâhlaştırması

²⁶ Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed es-Semerkindî, *Tefsîru's-Semerkindî*, nşr. Ali Muhammed Muavvid vd. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006), 2/12.

²⁷ el-Enfâl 8/47.

²⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6/262-263.

anlamına da gelebilir. Nitekim ilk dönem Mekkî âyetlerde de onların bu ahlâksız tavırlarına sıklıkla dikkat çekilmektedir.²⁹

Şımarıklık ve kibirlilik olarak davranışlara yansıyan sınır tanımamazlık, tek gerçek olarak dünya hayatını görme ve benmerkezci bir bakış açısı, Allah'a ve Resûlü'ne iman eden müminlerin uzak olması gereken tutumlardır. Çünkü mümin için esas olan âhîret hayatıdır ve Allah'ın emir yasakları ile belirlenen sınırlara riâyet ise dünya hayatında gözetilmesi gereken esas gayedir. Âyette de bu sakındırma ile dünya ve âhîret arasındaki dengeyi bu paradigma üzerine kuran müminlerin amellerini sadece Allah rızası için yapmaları ve isteklerini de O'ndan istemelerini öngörmektedir.³⁰ Her müminin vazifesi, her söylem ve eyleminde Allah'ın rızasını gözetmesi ve bunun bir gereği olarak da ölçülü davranmasıdır.³¹

5. Sözünde Durmayanlar

وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ نَقَصَتْ غَزَاهَا مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ أَنْكَاثًا تَتَّخِذُونَ أَيْمَانَكُمْ دَخَالًا بَيْنَكُمْ أَنْ
تَكُونَ أُمَّةً هِيَ أَرْبَىٰ مِنْ أُمَّةٍ إِنَّمَا يَبْلُوكُمُ اللَّهُ بِهِ وَلَيُبَيِّنَنَّ لَكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مَا كُنْتُمْ فِيهِ
تَخْتَلِفُونَ

“İçinizden bir grubun diğerinden daha güçlü olması sebebiyle yeminlerinizi aranızda bir aldatma aracı olarak kullanmayın. İpini kuvvetlice eğirip sardıktan sonra onu bozmaya çalışan kadının bu aptalca durumuna benzer bir duruma düşmeyin. (Bilin ki) Allah sizi yeminleriniz konusunda özellikle sınıyor. (Yine bilin ki) Allah o kâfirlerle tartıştığımız (tevhid, şirk, kıyamet, ahiret gibi) hususlarda kıyamet günü gereken açıklamayı yapacak ve gereken hükmü verecektir.”

Müslümanların uzak durması gereken olumsuz davranış şekillerinden bir diğeri de ipini kuvvetlice eğirip sardıktan sonra onu bozmaya çalışan kadının tavrı üzerinden anlatılmaktadır. Bu benzetmenin yapıldığı ilgili âyet son dönem Mekkî surelerden olan Nahl Sûresinde yer almaktadır.³² Müminlere hitap edilen bu âyetin yer aldığı âyet grubu, Mekke'de Hz. Peygamber'e biat eden bazı kimseler hakkında nazil olmuştur. Nitekim Hz. Peygamber'e biat eden bu kimseler Kureyş'in güçlendiğini Müslümanların zayıf düştüğünü görünce Hz. Peygamber ile yaptıkları ahdi bozmak istediler. Yüce Allah onların bu tavrının yanlışlığını beyan etmektedir.³³ Diğer bir rivâyete göre ise bu âyette Arap kabileleri arasında var olan

²⁹ Bk. el-A'râf 7/36, 146; Lokmân 31/7; el-Câsiye 45/8, 31; el-Müddessir 74/23; el-'Alak 96/7.

³⁰ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 6/263.

³¹ Muhammed Tâhir ibn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Beyrut: Müessesetü't-Târîh, ts.), 9/125.

³² en-Nahl 16/92.

³³ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 7/635-636.

yanlış bir uygulamaya işaret edilmiştir. Zira bir kabile, bir başka kabileyle antlaştıktan sonra, daha güçlü bir kabile gelip mevcut bu ahdi bozma talebinde bulunursa antlaşma yapan kabile antlaşma yaptığı diğer kabileyle olan ahidini güçlü kabilenin lehine bozar ve onun yanında yer alırdı.³⁴

Bir önceki âyette müminlerin bir antlaşma/sözleşme yaptıklarında Allah'ın adını anarak verdikleri söze sadakat göstermelerini; Allah'ı kendilerine/niyetlerine şahit tutarak pekiştirdikleri yeminlerini sonradan bozmamalarını istemektedir.³⁵ Nitekim bu âyet, güç bakımından antlaşma yapan iki taraf arasındaki düzey ne olursa olsun, verilen sözün yerine getirilmesini temel ilke olarak sunmaktadır. Kendisinden güçlü olana karşı vefa gösterip, sözünde durmak; zayıf olana karşı ise vefasızlık gösterip verdiği söze riâyet etmemek, ahlâksızca bir tutumdur. Bu ilke, bireysel ve toplumsal ilişkilerde temel ve düzenleyici bir ilkedir.³⁶

Mümin için ahde vefanın farklı boyutları vardır. Bunlardan ilki aşkın bir varlık olarak Yüce Allah'a verdiği itaat ve kulluk sözüdür. Bir diğeri ise insanlarla yaptığı antlaşmalar ve onlara verdiği sözlerdir. Tüm bu sözler dinî ve ahlâkî sorumluluğu gerektirmektedir ki esasında "sözünde durmak" genel dinî şiarın şemsiyesi altında tamamı Yüce Allah'a verilen söz kapsamındadır ve hangi sebeple olursa olsun bunları bozmak dinen yasaklanmıştır.

Ahde vefasızlığın açık bir teşbih ile beyan edildiği âyette zikredilen kadının Reyta bint Sa'd olduğu aktarılmaktadır. Son derece cahil bir kadın olan Reyta'nın bir arşın uzunluğunda kirmeni, onun da parmak kadar bir ucu ve kocaman bir iği olduğu ve öğlen vaktine kadar cariyeleriyle birlikte ip eğirip, sonra da eğirdikleri ipleri söktüğü kaynaklarda ifade edilmektedir.³⁷ Antlaşmayı bozan kişi; ne yaptığını bilmeyen, emek ve zamanını zayı eden, beceriksiz, akli dengesi yerinde olmayan bu yaşlı kadına benzetilmektedir. Yararlı, sağlam olan işi bozmak, onu sağlıksız, verimsiz bir faaliyete dönüştürmek, bu kadının yaptığı davranışla nitelenmekte ve bütünüyle bir tahkîr ve aşağılama içermektedir. Bu şekilde de müminler, rablerine verdikleri iman sözünü bozmaktan nehyedilmektedir.³⁸

Âyette geçen teşbih, ahde sadakat göstermenin sadece dinî bir hüküm değil aynı zamanda aklın da bir gereği olduğuna işaret eder. Çünkü objektif ahlâk ölçülerini kişisel çıkarların üstünde tutan selim tabiatlı insan, bir kimsenin tutmayacağı halde yemin etmesini mantıksal bir çelişki olarak

³⁴ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 7/638-639.

³⁵ en-Nahl 16/91.

³⁶ Ömer Özsoy-İlhami Güler, *Konularına Göre Kur'an* (Ankara: Fecr Yayınları, 1996), 446.

³⁷ Zemahşerî, *Tefsîru'l-keşşâf*, 582-583.

³⁸ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve 'l-tenvîr*, 13/212-213.

görür. Âyet, teorik olarak yanlışlığı açık olan buna rağmen pratikte sıkça rastlanan ‘Güçlü olan yeminini bozabilir, verdiği sözü yerine getirmeyebilir’ şeklindeki aldatıcı anlayışı özellikle yadırgamakta ve yasaklamaktadır.³⁹

İnsanın kendisine ve çevresine karşı ahlâkî sorumlulukları bağlamında değerlendirebileceğimiz sözünde durmak, yeminini yerine getirmek ve yapılan antlaşmalara sadık kalmak müminlerin özellik ve güzelliklerindedir. Kurtuluşa erecek ve cennetlerde büyük nimet ve ikramlara nail olacak müminlerin niteliklerinden biri de kendilerine teslim edilen emanetlere riâyet etmeleri ve gerek Allah’a gerek insanlara verdikleri sözlere sadakat göstermeleri olarak belirtilir.⁴⁰ Bununla beraber Yüce Allah’ın kızmasına, öfkelenmesine ve nefretle karşılaşmasına sebebiyet veren hususlardan bir diğeri de yine müminlerin yerine getirmeyeceği şeyleri vaat etmeleri, verdikleri söze sadakat göstermemeleridir: “*Ey Müminler! Yapmayacağınız şeyleri niçin söylüyorsunuz?! (Bilin ki) yapmayacağınız şeyleri söylemeniz Allah katında çok büyük bir nefretle karşılaşılır.*”⁴¹

6. Tevhitten Yüz Çevirerek Ayrılığa Düşen Müşrikler

مُنِيبِينَ إِلَيْهِ وَاتَّقُوهُ وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَلَا تَكُونُوا مِنَ الْمُشْرِكِينَ . مِنَ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِينَهُمْ
وَكَانُوا شِيعًا كُلٌّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ

“(Ey Müminler!) Siz de şirkten arınmış olarak yalnız Allah’a yönelin. O’na eş ve ortak koşmaktan sakının; namazı hakkıyla kılın ve sakın tevhid dinini terk edip farklı inanç ve anlayışları benimseyen o müşrikler güruhu gibi olmayın. Onlardan her bir grup kendi inanç ve anlayışıyla övünüp durur.”

“Lâ tekûnû mine’l-müşrikîn...” şeklinde müşrikler gibi olunmaması yönünde uyarının bulunduğu bu âyetler Mekke döneminin sonlarına doğru nazil olan Rûm Sûresinde yer almaktadır.⁴² Âyetler, Hz. Peygamber’in şirkten ve her türlü asılsız inançtan uzak biri olarak bütün benliği ile dosdoğru inanca, yani Allah’ın insanı yaratırken özüne nakşettiği tevhid inancına bağlılığını sürdürmesinin, tevhid inancının hak din olduğunun ve bunu da kimsenin değiştirme yetkisinin olmadığını, Mekke müşriklerinin çoğunluğunun ise bu gerçeği bir türlü anlamadığının ifade edildiği bir bağlamda geçmektedir. Bu âyetlerde ise müminlerin şirkten arınmış olarak yalnız Allah’a yönelmeleri, O’na eş ve ortak koşmaktan sakınmaları; namazı hakkıyla kılınmaları ve kendilerine emredilen tevhid dinini terk edip farklı inanç ve anlayışları benimseyen değişik kitleler gibi olmamaları

³⁹ Hayrettin Karaman vd., *Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: DİB Yayınları, 2014), 3/436-437.

⁴⁰ el-Mü’minûn 23/8; el-Meâric 70/32.

⁴¹ es-Saf 61/2-3.

⁴² er-Rûm 30/31-32.

istenmektedir. Bunların inancı tamamıyla batıl olmasına rağmen her bir grubun kendi inanç ve anlayışıyla övündükleri âyette zikredilmektedir.

Söz konusu âyetlerde dinin ve fitratın gereklerini olduğu gibi kabullenmedikleri için onu bölen ve bu sebeple fırkalara ayrılanların bir tür şirk içine düştüklerini göstermektedir. Bu tutumun şirk olarak nitelenmesi, söz konusu kişilerin kendi iradelerini ve kişisel arzularını ilâhî irade ve bildirimle eşdeğer görüp dine ve fitrata kısmen uymaları ve işlerine gelmeyen kısımda başlarına buyruk olmayı tercih etmeleri, üstelik kendi isteklerine taassup göstererek bağlandıkları için onları din mertebesine çıkarmalarıdır. Böylece sözü edilen kimseler, şirkin akla ilk gelen manasına yaklaşmakta yani başka varlıkları Allah'a ortak koşma kapsamına girmiş olmaktadır.

Âyetlerde dinleri konusunda ayrılığa düşen, farklı görüş ve düşünceleri benimseyenler ile kastedilenlerin; değişik fırkalara ayrılan Yahudi ve Hıristiyanlar, hak din olan İslâm'ı terk edenler olduğu yönünde yorumlar yapılmıştır.⁴³ Bazı müfessirler ise burada kendi kişisel çıkar ve eğilimlerine göre bir ilâh seçip ayrılık içine düşen müşriklerin kastedildiğini belirtmişlerdir.⁴⁴

Her hâlükârda âyetin, dinî kitlelere hâkimiyet aracı olarak kullanıp tefrika çıkaranlara ve böylece onu aslı hüviyeti dışına taşırmaya çalışanlara yönelik ağır bir eleştiri içerdiği, aynı zamanda tarihsel tecrübe ışığında Müslümanlara yönelik önemli bir uyarı taşıdığı açıktır.⁴⁵

Yüce Allah, müminleri müşrik ve farklı inanç ve anlayışları benimseyerek ayrılığa düşenler gibi olmamaları hususunda uyarlamakla birlikte esasında bir reçete de sunmaktadır. Bu reçeteyi hanîf bir şekilde dosdoğru olarak fitrat dinine, hak olan dine bağlı kalmak; yalnızca Allah'a yönelmek; Allah'tan sakınmak ve namazı hakkıyla kılmak şeklinde sıralayabiliriz.⁴⁶

7. Hz. Mûsâ'ya Eziyet Eden İsrâiloğulları

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ آذَوْا مُوسَىٰ فَبَرَّأَهُ اللَّهُ مِمَّا قَالُوا وَكَانَ اللَّهُ وَجِيهًا

“Ey Müminler! Vakti zamanında Musa'ya olmadık eziyetler eden İsrailoğulları gibi olmayın. (Unutmayın ki) Allah Musa'yı onların itham ve iftiralarından aklamıştı. Çünkü Musa Allah katında çok değerli biriydi.”

Kendilerine ilâhî rahmetin bir tecellisi olarak gönderilen Hz. Mûsâ'ya olmadık eziyetler eden İsrâiloğulları gibi olmamaları yönünde inananların

⁴³ Bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 10/185; Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd el-Begavî, *Me'âlimü'l-tenzîl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010), 3/416.

⁴⁴ Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî, *Envâru'l-tenzîl ve esrâru'l-te'vil*, thk. Muhammed Muhyiddîn el-Uşfur (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2013), 795.

⁴⁵ Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 4/316.

⁴⁶ er-Rûm 30/31-32.

uyarıldığı bu âyet Medine döneminde nazil olan Ahzâb Sûresinde yer almaktadır.⁴⁷ Kur'an'ın bütünlüğü içerisinde İsrâiloğullarının Hz. Mûsâ'ya yaptıkları eziyetler beyan edilmektedir. Örneğin İsrâiloğullarının Hz. Mûsâ'nın önderliğinde Mısır'dan çıkıp Sînâ çölüne geldiklerinde Filistin'de Amâlîka ve Ken'anlılar gibi güçlü kuvvetli toplulukların olduğunu görünce, *“O güçlü ve zorba halk orada olduğu sürece biz oraya asla adım atmıyoruz. Sen ve rabbin birlikte gidip onlara karşı savaşın. Biz bu işte yoğunuz; şuradan şuraya bir adım bile atmıyoruz.”*⁴⁸ demişlerdir. Diğer bir âyette ise Hz. Mûsâ'nın kavmine Allah'ın sığır kesme emrini aktardıktan sonra onların *“Sen bizimle alay mı ediyorsun?!”* diye karşılık verdikleri zikredilmektedir.⁴⁹ Bunların dışında Hz. Mûsâ hakkında birtakım dedikodular yaparak ona eziyet etmişlerdir. Bu dedikodular, onun hakkında “fitıklı”, “alaca hastalığına yakalanmış” veya “kardeşi Harun'un katili” gibi söylemlerdir.⁵⁰ Hz. Mûsâ kendisine eziyet eden ve inciten kavmi İsrâiloğulları'nın bu ahlâksızca tutum ve davranışlarından dert yanmış ve *“Ey kavmim! ‘Benim size Allah tarafından gönderilmiş bir elçi olduğumu bildiğiniz hâlde niçin bana eziyet ediyorsunuz?!’ demiştir.”*⁵¹ Bu olumsuz tutumları neticesinde İsrâiloğulları hak yoldan sapan fâsiklar olarak nitelendirilmiştir.⁵²

Yüce Allah âyette İsrâiloğullarının Hz. Mûsâ'ya yönelik bu davranışı üzerinden müminleri uyarmaktadır. Onların Hz. Peygamber'e onun hoşlanmadığı sözlerle ve sevmediği fiillerle eziyet etmemelerini; bir başka ifadeyle Hz. Mûsâ'ya yalan ve asılsız yollarla ona kusur isnat ederek iftira atanlar gibi olmamalarını istemektedir. Fakat Allah Teâlâ onların isnat ettiği şeylerden/söylediklerinden Hz. Mûsâ'nın beri olduğunu açıkça beyan etmiştir.⁵³

Tefsirlerdeki bilgilere göre Hz. Peygamber'e eziyet eden sözlerden biri onun evlatlığı Zeyd'in boşadığı Zeynep ile evliliğine göndermede bulunan “Zeyd b. Muhammed” hitabı; ikincisi ise Hz. Peygamber'in yaptığı bir taksimi ensardan birinin “Bu, Allah rızasının gözetilmediği bir taksimdir.” sözüdür.⁵⁴ Bu söz Resûl-i Ekrem'e ulaştıncâ öfkelenmiş ve bunun üzerine “Allah, Mûsâ'ya rahmet etsin! Bundan daha büyük/kötü sözlerle maruz kaldı da sabretti” buyurmuştur.⁵⁵

⁴⁷ el-Ahzâb 33/69.

⁴⁸ el-Mâide 5/24.

⁴⁹ el-Bakara 2/67.

⁵⁰ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 10/336-338; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 3/470.

⁵¹ es-Saf 61/5.

⁵² es-Saf 61/5.

⁵³ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 10/338.

⁵⁴ Ebü'l-Hasen el-Mâverdi, *en-Nüket ve'l-'uyûn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2008), 4/426; Kurtubî, *Câmi 'li ahkâmi'l-Kur'an*, 17/240.

⁵⁵ el-Buhârî, “Da'avât”, 19 (no.6336); Müslim, “Zekât”, 46 (no.1062).

İsrâiloğulları, peygamberlerini sıradanlaştırdıkları için hiçbir hakları ve haklı gerekçeleri bulunmamasına rağmen kimi peygamberleri öldürebilmişlerdir.⁵⁶ Peygamberin sıradanlaştırılmaması hususunda günümüz insanı için de bu âyette önemli mesajlar vardır. Nitekim Hz. Peygamber'in söz ve uygulamalarını yok sayarak peygamberliği basit bir tebliğ işlemi şeklinde kabul etmek, ilgili âyette ifade edilen sakınılması gereken davranış olarak görülmelidir. Bu nedenle Hz. Peygamber ve onun şahsında peygamberlik kurumuna karşı bu şekilde bir tavır sergilemek gayri ahlâkî ve dine uymayan bir tutum olmaktadır.

8. Kalpleri Katılaştıran Ehl-i Kitap

أَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنْ تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللَّهِ وَمَا نَزَلَ مِنَ الْحَقِّ وَلَا يَكُونُوا كَالَّذِينَ
أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلُ فَطَالَ عَلَيْهِمُ الْأَمَدُ فَقَسَتْ قُلُوبُهُمْ وَكَثِيرٌ مِنْهُمْ فَاسِقُونَ

"Müminlerin Allah'ı saygıyla anıp da O'nun katından gelen Kur'an ayetleri karşısında kalplerinin yumuşama zamanı gelmedi mi?! Müminler, vaktiyle kendilerine kitap verilen ve fakat uzun zaman içerisinde (Allah'ın emirlerini hafife alma, günaha dalma gibi davranışları sebebiyle) kalpleri katılaştıran kimseler (İsrailoğulları) gibi olmasınlar. Çünkü onların çoğu fasık/kâfir kimselerdir."

Müminlere gıyaben kullanılan diğer bir sakındırma ifadesi Medine döneminde nazil olan Hadîd Sûresinde yer almaktadır.⁵⁷ Âyette, Allah'ı anarak ve vahyedilen gerçeğin üzerinde düşünerek kalplerin gerekli huşû duyması vurgulanmaktadır. Müminlerin bu noktadaki eksikliği beyan edilerek aksi durumda kalplerin katılaşacağı zikredilmekte ve onlardan bu yönde tavır sergileyenler gibi olunmaması istenmektedir. Âyetin muhatabı evveleminde dinde gevşeklik gösteren o zamanki bazı müminlerdir.⁵⁸ Âyetin açık beyanından *"kalpleri katılaştıranların"* Ehl-i kitap olduğu anlaşılmaktadır. Allah'ın kitabını tahrif etmeleri, onu az bir değer karşılığında satmaları bunu da "nasıl olsa affediliriz" gibi bir düşünceyle yapmaları, farklı ve tutarsız görüşlere yönelmeleri, Allah'ın gönderdiği dinde birtakım insanları taklit ederek hahamlarını, rahiplerini rabler edinmeleri, kendilerine tavsiye edilen şeyleri unutmaları, şeriatlarının hükümlerine muhalefet etmeleri, Allah'ın azabından korkmamaları gibi hususların Ehl-i kitabın kalplerinin katılaştırmasının sebepleri olarak söylenebilir. Bu durumlar, onlarda yavaş

⁵⁶ Bk. el-Bakara 2/61; Âl-i İmrân 3/112, 181.

⁵⁷ el-Hadîd 57/16.

⁵⁸ Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed el-Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, thk. Fâdıl b. Sâlih b. Abdullâh eş-Şehrî (Dımaşk: Dâru'l-İmâd, 2013), 21/292; Zemahşerî, *Tefsîru'l-keşşâf*, 1083; Kurtubî, *Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 20/252; Ebü'l-Fidâ 'İmadüddin İsmâil İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* (Kâhire: el-Mektebetü'l-Tevfikiyye, 2013), 8/12-13.

yavaş alışkanlık haline geldiği için kalpleri kararmış, artık bir öğüt kabul etmez ve hiçbir vaat ve tehdit ile kalpleri yumuşamaz olmuştur.⁵⁹

Âyette dine girmelerinin üzerinden uzun zaman geçince dinî emirler karşısında duyarsızlaşan hatta pek çoğu dinden çıkan Ehl-i kitaba göndermede bulunulsa da âyet, bütün çağlara hitap etmekte ve günümüz Müslümanlarını da uarmaktadır. Böylece Müslümanlar, kendilerine emanet olarak verilen her türlü nimetin üzerine üşüşüp zamanla gevşeklğe sürüklenmemeleri için teyakkuz halinde olacaklardır. Değilse müminler her zaman böyle bir riskle karşı karşıyadırlar. Çünkü daha önceki dönemlerde yaşamış olan Ehl-i kitap bu riskin farkına varmadıkları ya da umursamadıkları için rehberlik etmek üzere gönderilen kitaplarından uzaklaşıp kalpleri katılaştırmıştır. Âyette müminlerin dikkati bu olumsuz tavırlara çekilerek onların bu kötü tecrübeden gerekli dersleri çıkarması talep edilmektedir. Mümin kişinin -Ehl-i kitabın aksine-⁶⁰ kendisine okunan, tebliğ edilen âyetler karşısındaki tutumu “işittik ve derhal itaat edeceğiz”⁶¹ şeklindedir.

Âyette kalplerin katılasmaması için müminlere yönelik olarak iki hususun altı çizilmektedir: Birincisi, Allah’ın zikredilmesi; ikincisi ise hak ve hakikati açıklayan Kur’an âyetlerinin tefekkür edilmesidir. Neticede âyette, müminlerin katı kalpli olmaktan sakınması ve bu minvalde Allah’ı çokça zikretmenin ve Kur’an üzerine tefekkürün önemi vurgulanmaktadır. Âyete göre bir mümin “Allah şunu emretti, âyette böyle emredildi” cümlesini duyduğunda hemen gönlü yumuşamalı ve boyun eğmelidir. Bu yönüyle Ehl-i kitaba benzememelidir.

9. Allah’ı Unutan Fâsiklar

وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ نَسُوا اللَّهَ فَأَنْسَاهُمْ أَنْفُسَهُمْ أُولَٰئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ

“(Ey Müminler!) Sakın Allah’ı unutan, bu yüzden Allah’ın da kendi kurtuluşları için ahiret hazırlığı yapmayı kendilerine unutturduğu kimseler gibi olmayın. Çünkü onlar fâsık kimselerdir.”

Medine döneminde nazil olan Haşr Sûresinde yer alan “Lâ tekûnû kellezîne...” ifadesi, bu kez “Allah’ın kendilerine kendilerini unutturduğu kimseler gibi olunmaması” yönünde bir ihtarı içermektedir.⁶² Bu olumsuz davranışa sebep olan ise âyetin ilk kısmında bu kimselerin Allah’ı unutması şeklinde zikredilmektedir. Bir önceki âyette Yüce Allah, doğrudan müminlere hitap ederek Allah’a itaatsizlikten sakınmalarını ve âhiret için hazırlık yapmalarını buyurduktan sonra bu âyette de dininden

⁵⁹ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 8/12-13; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 27/353-354.

⁶⁰ el-Bakara 2/93; en-Nisâ 4/46.

⁶¹ el-Bakara 2/285; Nûr 24/51.

⁶² el-Haşr 59/19.

yüz çevirmekten, Allah'a itaatsizlikten ve umursamazlıktan sakınmaları emredilmiştir.⁶³

Allah'a karşı tam bir kulluk bilinciyle görev ve sorumluluklarını yerine getirmeyenler "Allah'ı unutanlar"dır. Allah'ın kendilerine kendilerini unutturması ise Allah'ın bu kimselere, iyilik yapmayı ve kötülüklerden sakınmayı unutturması, onları hayırdan mahrum etmesi ve âhirette fayda sağlayacak salih amelleri yapmanın unutturulması şeklinde tefsir edilmiştir.⁶⁴ Ceza amel cinsinden olduğu için Allah'ı unutanların cezası da Allah'ın kendilerine kendilerini unutturması şeklindedir. Bu kimseler âyette "fâsıklar" yani Allah'a itaatten uzaklaşanlar olarak nitelendirilmiştir. Bunlar âhirette helak ve hüsrana kendilerini mahkûm etmişlerdir.⁶⁵

Âyette kullanılan fâsık kelimesiyle kastedilen, münafıklardır. Çünkü münafıklar da aslında tevhid inancına sahip olmayan kâfir kimselerdir. Allah Teâlâ'nın onları münafık olarak nitelemesi onların Allah'ı unutmaları sebebiyledir. Bu da Allah'ın tevhid ve kemal gibi sıfatlarını bilmemelerinden kaynaklanmaktadır. Zira Tevbe Sûresi 67. âyette münafık erkekler ve münafık kadınların Allah'ı unuttuğu, Allah'ın da onları unuttuğundan bahsedilmektedir.⁶⁶

Konumuz olan Haşr Sûresindeki âyette "Allah'ın kendilerine kendilerini unutturması" söz konusu iken Tevbe Sûresindeki âyette doğrudan "Allah'ın onları unutması" şeklinde ifade edilmektedir. Burada şöyle bir ayırım yapılabilir: Allah'ın kişiyi kendisine unutturması dünyaya yönelikken Allah'ın onları unutması ise âhîret günü için söz konusudur. Nitekim Allah'ın âyetlerini unutanları, kıyamet gününde de Allah'ın unutacağı âyette ifade edilmektedir.⁶⁷ Bu bağlamda Haşr Sûresinde ifade edilen, kişinin dünyada kendisini unutması, kendisini hayra ulaştıracak her türlü salih amelden uzaklaştırılması şeklindedir.

İnsanın kendini tanınması, yani var oluş amacını idrak edip onu unutmaması halinde rabbini de bilmiş ve tanımış olacağı manasının da çıkarılabileceği aşikârdır. Hz. Ali'den nakledilen "Sen kendini bil ki rabbini de bilesin" ve "Kendini bilmeyen rabbini de bilmez" anlamındaki vecizeler bu yorumu destekleyici niteliktedir.⁶⁸ Tersinden söyleyecek olursak bir birey ne kadar dünyevîleşir ve rabbine olan kulluk sözünü

⁶³ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve 'l-tenvîr*, 28/100.

⁶⁴ Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 12/50; Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, thk. Abdurrahmân 'Umeyrâ (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2014), 5/273.

⁶⁵ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 8/50.

⁶⁶ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve 'l-tenvîr*, 28/100-101.

⁶⁷ Tâhâ 20/126.

⁶⁸ İbn 'Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, 5/291.

unutursa o kadar da kendinden uzaklaşır. Tam da bu noktada mümin kişiye düşen, din konusunda gevşeklik göstermeden, Allah'ın varlığını hayatının her aşamasında hissederek buna uygun hareket etmesidir. Sonuç olarak Allah'ın da bu kişinin yapıp etmeleri sonucunda kişiye kendisini ve kendisini var eden rabbini unutturmaması yönündedir.

SONUÇ

Kur'ân-ı Kerîm, insanlarda bilinç oluşturma gayreti içerisinde olan bir ahlâk kitabı mesabesinde. Bu bağlamda Kur'an'da müminlerin anlamlı ve bilinçli bir hayat yaşamaları için farklı olumsuz davranışlar sergileyen kimi insanlar ve gruplar gibi olunmaması yönünde Allah'ın rahmet ve merhametinin bir tecellisi olarak müminler uyarılmakta ve sakındırılmaktadır. Özellikle bu tür sakındırmalarda “Lâ tekûnû kellezîne/min...” ifadesi kullanılmaktadır. Kur'an'da dokuz farklı âyette ve farklı davranış şekilleri üzerinde bu uyarının yapıldığı görülmektedir. Bu âyetlerden ikisi Mekkî; yedisi Medenîdir. Mekkî âyetlerde “sözünde durmayan kimseler” ve “tevhitten yüz çevirip ayrılığa düşen müşrikler”; Medenî âyetlerde ise “ayrılığa düşen, Hz. Musa'ya eziyet eden, kalpleri katılaştıran Ehl-i kitap”, “ilahî takdiri görmezden gelen münafıklar”, “işitmedikleri hâlde, ‘işittik’ diyen kimseler” ve “Allah'ı unutan fâsıklar” kendileri gibi olunmaması emredilen gruplar olarak zikredilmektedir.

Allah'ın dininde, emir ve yasakları hususunda bölünüp çeşitli gruplara ayrılan Yahudi ve Hıristiyanlar kendileri gibi olunmaması emredilen ilk gruptur. Allah'a itaatsizlikten sakınarak, Müslüman olarak can verme arzusuyla yaşayarak, Kur'an'a sınıksız tutunarak, birlik ve beraberlik nimeti içerisinde, iyiliği hâkim kötülüğü mahkûm kılarak bu olumsuz davranıştan uzak durulacağı da ilgili âyette belirtilmektedir.

İkinci olarak Allah'ı ve Resûlünü inkâr edip Hz. Peygamber'in nübüvvetini reddeden münafıkların ilâhî takdire inanmayarak olayları birtakım görünür sebeplerle açıklamaya çalışması şeklinde ifade edilen olumsuz davranıştır ki bu davranıştan sakınılması gerektiği konusunda müminler uyarılmaktadır.

Üçüncü olarak işittiklerini iyice düşünmeyen, onun hakkında tefekkür etmeyen kimseler gibi olunmaması yönünde bir uyarı mevcuttur. Hiç işitmemiş ve haktan yüz çeviren kimsenin aksine mümin bir kişinin, “işittim ve itaat ettim” demesinin; bu işitmesinin etkisi ile işittiklerini hakkıyla yerine getirmesi gerekir.

Dünya hayatına yükledikleri anlam ile ilişkili olarak şımarık ve kibirli davranan müşrikler gibi olunmaması bu bağlamda bir diğer uyarıdır. Çünkü bu yönde bir davranış sergileyen insanlar için hayat sadece dünya ile sınırlıdır, tüm menfaatler de bu sınır dâhilindedir.

İpini kuvvetlice eğirip sardıktan sonra onu bozmaya çalışan kadının yaptığına benzer şekilde söz verip arkasından sözüne aykırı davranan kişi gibi olunmaması da beşinci uyarıdır. Çünkü sözünde durmak, yeminini yerine getirmek ve yapılan antlaşmalara sadık kalmak, müminlerin özellik ve güzelliklerinden, ayrıca insanın kendisine ve çevresine karşı ahlâkî sorumluluklardandır.

Altıncı olumsuz davranış, insanın, Allah'ın onu yaratırken özüne naksettiği tevhid inancına bağlılığını sürdürmemesi, yüz çevirerek, ayrılığa düşmesidir. Bu bağlamda insana düşen hanîf bir şekilde dosdoğru olarak fitrat dinine, hak olan dine bağlı kalmak, yalnızca Allah'a yönelmek, O'ndan sakınmak ve namazı hakkıyla kılmaktır.

Yedincisinde ilâhî rahmetin bir tecellisi olarak gönderilen Hz. Mûsâ'ya, olmadık eziyetler eden İsrâiloğulları üzerinden müminler uyarılmaktadır. Nitekim Hz. Peygamber'in söz ve uygulamalarını yok sayarak peygamberliği basit bir tebliğ işlemi şeklinde kabul etmek gayri ahlâkî ve yanlış dinî bir tutum olmaktadır.

Sekizinci uyarı, müminlerin Allah'ı anarak ve vahyedilen Kur'an üzerinde düşünerek kalplerin gerekli huşûyu duyması vurgulanmakta ve aksi durumda kalplerin katılaşıcağı zikredilmektedir. Son olarak ise Allah'ı unutan, bu yüzden Allah'ın da kendilerine kendilerini unutturduğu fâsık kimseler gibi olunmaması yönünde bir uyarı zikredilmiştir.

Tüm bu uyarılar Allah'ın mümin kullarına rahmetinin bir tecellisi olarak sunulmuş ve dikkat çekilen davranışlardan uzak durulması yönünde müminler uyarılmış ve bu tavrı sergileyenlerin akıbeti gözler önüne serilerek nasıl uzak durulacağı yönünde reçete de sunulmuştur.

KAYNAKÇA

Âlûsî, Şihâbüddin es-Seyyid Mahmud. *Rûhu'l-meânî*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994.

Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mes'ûd. *Me'âlimü't-tenzîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 2010.

Beyzâvî, Abdullah b. Ömer b. Muhammed. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. thk. Muhammed Muhyiddîn el-Uşfur. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2013.

Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyân. *el-Bahru'l-muhîr*. thk. Muhammed Rıdvân 'Urgusûsî-Fâdî el-Mağribî. 21 Cilt. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2015.

Ebüsusuûd Efendi. *İrşâdu'l-âkli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*. thk. 'Abdulkâdir Ahmed 'Atâ'. 5 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Riyâdî'l-Hadîse, ts.

Elik, Hasan – Coşkun, Muhammed. *Tevhit Mesajı*. İstanbul: Fikir Yayınları 2013.

İbn 'Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib. *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*. 5 Cilt. thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 3. Basım, 2011.

İbn Âşûr, Muhammed b. Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Beyrut: Müessesetü't-Târifh, ts.

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ 'İmadüddîn İsmâil. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. 8 Cilt. Kâhire: el-Mektebetü'l-Tevfikiyye, 11. Basım, 2013.

İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Ebû'l-Ferec. *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr*. thk. Ahmed Şemsuddîn. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 3. Basım, 2009.

Karaman, Hayrettin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsîr*. 5 Cilt. Ankara: DİB Yayınları, 2014.

Kurtubî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*. thk. Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türkî. 24 Cilt. Dımaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2013.

Mâverdî, Ebû'l-Hasen. *en-Nüket ve'l-'uyûn*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008.

Mukâtil b. Süleymân. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Ahmed Ferîd. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.

Özsoy, Ömer – Güler, İlhami. *Konularına Göre Kur'an*. Ankara: Fecr Yayınları, 1996.

Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2005.

Semerkandî, Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed. *Tefsîru's-Semerkandî*. nşr. Ali Muhammed Muavvid - Adil Ahmed Abdülmevcûd - Zekerıyyâ Abdülmeccîd en-Nûtî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006.

Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed. *Fethü'l-kadîr*. thk. Abdurrahmân 'Umeyrâ. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2014.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi' u'l-beyân fi te'vîli âyi'l-Kur'an*. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.

Vâhidî, Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed. *et-Tefsîru'l-basît*. thk. Fâdıl b. Salih b. Abdullâh eş-Şehrî. 25 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-İmâd, 2013.

Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullah Muhammed. *Tefsîru'l-keşşâf*. thk. Halil Me'mûn Şeyhâ. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 3. Basım, 2009.